

בולגריה

(Bulgaria). מדינה בדרום-מזרח אירופה, בחצי האי הבלקני, לחוף הים השחור. גובלת ברומניה, ביוגוסלוויה, ביוון ובתורכיה. העם הבולגרי נוצר ממיזוג הכובשים הבולגרים האוגרים, שבמאה השביעית הגיעו מאיזור הוולגה, עם התושבים הסלווים, האילירים, התרקים והמקדונים, שפתו נמנית עם קבוצת הלשונות הסלוויות הדרומיות, ודת רובו נוצרית אורתודוקסית (פרוסלווית). ב-1878-1396 היתה ב' בשלטון העות'מאני, וגם אחרי שהשתחררה הכירה עד 1908 בריבונותם העליונה. במלחמת-העולם הראשונה לחמה ב' לצד מדינות ה'מרכז', ואחרי המלחמה נאלצה לוותר על שטחים שכבשה במלחמה ולשלם פיצויים גבוהים. משטרה המדיני של ב' הוגדר כמלוכה חוקתית, ובפרלמנט ('אסיפת העם' – Narodno Sobranie) היו מיוצגות מפלגות השמאל, המרכז הליברלי-דמוקרטי והימין הלאומני, אך למעשה היה השלטון בידי המלך בוריס III. ב-1940 היה מספר תושבי ב' 6.2 מיליונים. בסופיה הבירה ישבו כ-407,000 נפש. עד תום מלחמת-העולם השנייה היו כ-80% מתושבי ב' איכרים, הכלכלה התבססה בעיקרה על תוצרת החקלאות, והתעשייה היתה דלה אפילו לפי אמות-מידה של מזרח אירופה. כ-85% מהתושבים היו בולגרים וכ-87.5% - נוצרים אורתודוקסים. תורכים מוסלמים היו כ-10% מהתושבים, ואליהם נוספו כ-1.5% פומאקים (בולגרים מוסלמים). היו בב' קבוצות קטנות של קתולים ושל פרוטסטנטים. הידיעות הראשונות על יהודים בתחומיה של ב' של היום הן מהמאה הראשונה. בימי-הביניים נהנו היהודים מזכויות מיוחדות ומצבם היה טוב יותר מאשר בממלכות האחרות באירופה. בשלטון העות'מאני נהנו יהודי ב' מיחס אוהד מצד הבולגרים והשלטונות כאחד, ושני הצדדים ראו ביהודים גורם מתווך. עם שחרור ב' ב-1878 ניתן ליהודים שוויון זכויות מלא. כ-90% מ-50,000 יהודי ב' התייחסו לגולי ספרד, שהגיעו לב' למן המאה ה-16 עד המאה ה-19, בעיקר דרך קהילות סריבו וסלוניקי. כ-10% מיהודי ב' היו אשכנזים, ומוצאם מאוסטריה-הונגריה ורומניה, ובין שתי מלחמות-העולם הגיעו אשכנזים גם מרוסיה. ספרדים ואשכנזים חיו בהרמוניה מלאה, ובין הרבנים הראשיים היו כמה אשכנזים (ד"ר שמעון דנקוביץ, ד"ר מרדכי גרינוואלד וד"ר מרדכי אהרנפרייז). בראשית המאה ה-20 היתה שפת רוב היהודים יהודית-ספרדית (לדינו), אך עם היווצרותה של שכבת משכילים בקרב היהודים תפסה הבולגרית מקום ראשון. גרמנית וצרפתית היו שגורות בפי המשכילים. העיתון היהודי הראשון בב' יצא ב-1884 ביהודית-ספרדית, וב-1899 הופיע גם עיתון יהודי בבולגרית. אחר-כך יצאו לאור עשרות עיתונים ביהודית-ספרדית ובבולגרית. לפני שחרורה של ב' היה החינוך ב'חדרים' מסורתיים ('מילדאר'). אחרי השחרור בלטה בעיקר רשת החינוך של חברת 'כול ישראל חברים' ('אליאנס'). ב-1911 עברו מוסדות החינוך של 'כול ישראל חברים' לניהול הציונים והוחזקו על-חשבון הקהילות. הציונות התפתחה מהר מאוד, השתלטה על חיי

הקהילות ומ-1918 גם על ה'קונסיסטוריה', המוסד העליון של הקיבוץ היהודי בב'. חיי הקהילות אורגנו על בסיס אוטונומי מבחינה מינהלית וכספית, והיהודים שילמו מיסים קבועים לקהילתם נוסף על המיסים למדינה. היהודים ישבו בערים בלבד ועסקו בעיקר במסחר קמעוני ובמקצועות חופשיים. הם לא בלטו בכלכלת ב', לא נטלו חלק בפעילות הפוליטית ולא היתה להם השפעה של ממש על חיי החברה והתרבות של המדינה. הכפריים כלל לא הכירו את היהודים, ורק בסופיה, שבה היו כמחצית בתי-המסחר הקמעוני בידי יהודים, הורגשה נוכחותם במידה ניכרת. לפיכך נעדר בב' אחד הגורמים הרגילים לאנטישמיות, והוא התחרות בתחום הכלכלה. האנטישמיות לא הייתה שורש בב'. העם הבולגרי, שהוא ממוצא מעורב, לא יכול היה לטוען ל'טוהר הגזע'. במלחמת-העולם השנייה נשמעו קולות שטענו לאחוזה אתנית בין הבולגרים ובין היפנים, בגלל המוצא ה'מונגולי' המשותף, כביכול, לשני העמים, שהיו בעלי-בריתם של הגרמנים, ואחרי המלחמה הופיעו אידיאולוגים שכפרו בקיום קשר כלשהו עם הגזע המונגולי וטענו שהבולגרים הם סלווים טהורים, 'אחים של העם הרוסי'. במכתב מיום 5 באפריל 1943 אל הממונים עליו כתב נציג ה'משרד הראשי לביטחון הרייך' בב' קרל פרנץ הופמן:

'כול המכיר את התנאים בב' חייב להבין שעם התקרב מועד ה"משלוחים" של היהודים יוצרו קשיים.... השאלה היהודית בב' אינה קיימת באותה צורה כמו ברייך הגרמני. אין כאן תנאים אידיאולוגיים וגזעיים המאפשרים להציג בפני העם הבולגרי את השאלה היהודית כבעיה הדורשת פתרון מייד, כמו ברייך'.

ואולם, תופעות אנטישמיות לא נעדרו כליל. בערי-השדה, ויותר מהן בסופיה, אירעו לפעמים תקריות אנטישמיות. בסוף המאה ה-19 היו שלושה מקרי עלילת-דם ובתחילת המאה ה-20 התחוללו בכמה ערים פרעות בשכונות היהודיות. בשנת 1933 נוסד בב' 'ארגון הלגיונרים' (Saiuzna Bulgarkite Natsionalni Legioni) – תנועה לאומנית בעלת זיקה לנאצים, ובעקבותיה נוסדו גם 'בראניק' (Branik) – ארגון נוער דוגמת היטלריוגנד – ו'ראטניק' (Ratnitsi Napreduka Na Bulgarshtinata) – ארגון פשיסטי, בהנהגתו של פטר גאברובסקי.

בשנות ה-30 חזרה ב' והתקרבה לגרמניה, בעלת-בריתה במלחמת-העולם הראשונה. המניע לכך היה רצונה להחזיר לעצמה את השטחים שאיבדה ב-1918 ולהשתחרר מהפיצויים הכבדים שהוטלו עליה ומן ההגבלות על צבאה, וכן תלותה הגוברת של כלכלתה בכלכלת גרמניה: ב-1929 היה סחרה של ב' עם גרמניה 29% מכלל סחר החוץ שלה, וב-1939 – 68%.

ב-15 בפברואר 1940 מינה המלך לראש-הממשלה את פרופסור בוגדאן פילוב (1883-1945) בעל נטיות פרו-גרמניות (אחרי המלחמה נידון למיתה והוצא להורג). ב-30 באוגוסט 1940 קיבלה ב' מרומניה, על-פי 'פסק הבוררות' של היטלר, את דרום דוברוג'ה (Dobruja),

ב- 1 במרס 1941 הצטרפה ב' לציר', למחרת נכנס צבא גרמני לב', ובאפריל 1941 השתתפה ב' בהתקפת הציר' על יוגוסלביה ועל יוון, ובתמורה זכתה בתרמיה ובמקדוניה וכן בחלק ממזרח סרביה, ובכך הגשימה את חלום הלאומנים להגיע לגבולות 'ב' הגדולה. ב' הכריזה מלחמה על בריטניה ועל ארצות-הברית, ואולם, היא לא הכריזה מלחמה על ברית-המועצות, ולא שלחה צבא לחזית המזרח – היחידה מהמדינות באירופה הקשורות בציר' שנמנעה מעשות זאת, וזאת מכיוון שהמלך, בוריס III, התחשב ברגשות הסלופיליים של נתיניו, שלא שכחו את תפקידה של רוסיה בשחרור ב' ב- 1878.

התחיקה האנטי יהודית. ההתקרבות לגרמניה נתנה את אותותיה גם ביחס ליהודים. דרישות גרמניה הנאצית לחוקק חוקים נגד היהודים עלו בקנה-אחד עם הרגשות האנטישמיים של ממשלת פילוב. כבר ביולי 1940 הודיע דובר הממשלה שבדעה 'לנקוט צעדים המגבילים את פעילות היהודים'. ב- 7 באוקטובר 1940 אישרה הממשלה את עזת ה'חוק להגנת האומה' בדבר הגבלת זכויות היהודים. יושב-ראש הקונסיסטוריה יוסף גרון, חברי ההנהלה ועסקנים יהודים החלו בפעולת הסברה במטרה להבהיר לממשלה ולעם, שהחוק הפוגע במיעוט היהודי יגרום לעם הבולגרי כולו נזק היסטורי חמור. נציגי הנהלת הקונסיסטוריה ביקשו להביא לפני המלך עצמו את טענותיהם נגד החוק, אך הוא סירב לקבלם.

למאבק מנהיגי היהודים היה הד חיובי בדעת הקהל הב'. בסוף אוקטובר 1940 שיגרו 21 מחשובי הסופרים בב' איגרת מחאה לראש-הממשלה, ובסופה נאמר: 'בשם התרבות ושלמה הטוב של ב', אנו מבקשים ממך למנוע קבלת חוק, אשר תוצאותיו האומללות יטילו כתם אפל על החקיקה שלנו וישאירו זכרונות קשים מנשוא'.

אגודת הרופאים בב' הצטרפה מיד למחאת הסופרים ואף החריפה את הניסוח, ותקיפה עוד יותר היתה הפנייה של לשכת עורכי-הדין. גם מנהיגים פוליטיים מן השמאל ועד הימין פנו לראש-הממשלה. יש להדגיש במיוחד את מחאת ה'סינוד הקדוש' (המוסד העליון של הכנסייה) ואת התערבותם האישית של המטרופוליטים (הגמונים) סטפאן מסופיה, קיריל מפלובדיב (Plovdiv) נאופיט מוידין (VIDIN) וסופרוני מוראצה (Vratsa).

נוכח ההתערורות להגנת היהודים, פעל גם המחנה שכנגד. הופצו כרוזים למען קבלת החוק מטעם ארגונים פשיסטיים – הפדרציה של קציני המילואים והפדרציה של הסמלים וחיילי המילואים. הארגונים הללו היו ידועים בגישתם הלאומנית הרוונשיסטית (Revanchist), אליהם הצטרפו גם שני ארגונים של האינטליגנציה, אגודת הרוקחים והתאחדות הסטודנטים. יש לציין במיוחד את התמיכה בחוק מצד התאחדות הסוחרים, שבין חבריה היו כ- 4,000 יהודים. למרות תגובות התמיכה, ברור היה שדעת הקהל מתנגדת ברובה לחוק. ואולם, הממשלה התמידה בקו של 'ריאל פוליטיק' ועמדה בעקשנות על הצעתה. קו זה של

פרגמטיזם מדיני אופורטוניסטי, ולא אידיאולוגיה גזענית-אנטישמית, היה מקור להתמדתה. החוק נועד לסלול עוד דרך להתקרבות לגרמניה. המחאות לא הועילו, ב- 21 לינואר 1941 אישר הפרלמנט את החוק ובו ביום אושר החוק בחתימת המלך. כך ניתן בסיס חוקי לפעולות הממשלה נגד היהודים. הגדרת היהודים הועתקה ביסודי מחוקי נירנברג, אך בשיפוץ קל: במבוא נאמר כי ה'יהדות היא רעה חולה, אלמנט זר לעם הבולגרי, הפועל נגד המדינה'. בחוק היו שלושה חלקים:

1. איסור קיום שלוחות של ארגונים בין-לאומיים בב'. תחילה נפגעה לשכת בני-ברית וכעבור שנה גם התנועה הציונית לגוניה.
2. איסור ליהודים לבחור ולהיבחר למוסדות ציבור; פקידי ציבור יהודים חייבים מיד להתפטר; הנהגת 'נומרוס קלאוזוס' באוניברסיטאות; איסור נישואי תערובת בין יהודים לבולגרים; הצמדת היהודים למקום מגוריהם; הגבלות חמורות בפעילות הכלכלית.
3. הגדרת תופעות 'אנטי-לאומיות' של יהודים ושל נתינים זרים אחרים. מנסחי החוק ניסו להסוות את הכוונה האנטישמית בהכלילם בו את כול ה'זרים'.

ואולם, כבר בפברואר 1941 פורסמו ה'תקנות ליישום חוק הגנת האומה', והן הרחיבו את ההגבלות נגד היהודים בלבד. התקנות קבעו למעשה את הפיכת היהודים לאזרחים חסרי זכויות.

הנציבות לענייני יהודים. באוגוסט 1942 אושרה עוד תקנה הקובעת 'הקמת נציבות לענייני יהודים ליד משרד הפנים. ישוב החוק ותקנותיו יהיה בידי הנציבות'. על-פי התקנות, איבדו ועדי הקהילה היהודיים את כול סמכויותיהם ונאלצו לקבל את מרות הנציבות. ב- 30 לספטמבר 1942 מונה אלכסנדר בלב (1900-1944) לנציב לענייני יהודים. בלב, משפט פרו-נאצי, היה בין המעטים בב' שדגלו באנטישמיות אידיאולוגית. עם כניסת הצבא הסובייטי לב' בספטמבר 1944 ניסה בלב להימלט עם הגרמנים הנסוגים, אך נתפס בידי הפרטיזנים והוצא להורג.

התקנה למימוש החוק קבעה גם שתקציב הנציבות למימון פעולותיה העניפות, יכוסה מגביית אחוזים מן החשבונות החסומים של יהודים בבנקים ומאגרות על אישורים ומסמכים 'לבני אדם ממוצא יהודי'. ההוצאה הכספית האדירה, שנועדה להגביל את היהודים ואחר-כך לגרשם מב', כוסתה אפוא מכיסם הם. כול הצעדים שנקטה הנציבות על-סמך החוק והתקנות היו מעין הקדמה לגירוש היהודים מב' למזרח, כפי שנאמר בפירוש במכתבו של בלב לשר הפנים מיום 29 באוגוסט 1942: 'הסדר רדיקלי של שאלת היהודים אצלנו יש לראות בהגירת היהודים, אגב החרמת רכושם... לעת עתה אין אפשרות להגירת היהודים, אלא אם תסכים גרמניה ליישבם בגליציה או בשטח אחר של רוסיה. בינתיים, עד שיווצרו התנאים להגירה, הכרחי להחמיר באמצעים כלפי היהודים'.

ה'אמצעים כלפי היהודים' ננקטו בשנת 1942. באביב 1943 נכנסה התוכנית לשלב הסופי – הגירוש עצמו. תחילה גורשו היהודים משטחי תרקיה, סרביה ומקדוניה שמסרו הגרמנים לב', ואחרי-כן החלו ההכנות לגירוש כול היהודים מב'.

גירוש. בנובמבר 1941 נפגש שר החוץ הבולגרי איון ולדימיר פופוב עם יואכים פון ריבנטרופ. ריבנטרופ דיבר על כך כי לפי החלטת הפירר יהיו היהודים עם תום המלחמה מסולקים מאירופה. מתוכנן שילוחם לפולין כשלב קודם להרחקה כללית. פקידי משרד החוץ הנאצי עקבו ברציפות אחרי התפתחות המדיניות הנאטי-יהודית בב', וסברו כי לא יהיה להם קושי בהוצאת היהודים משם. ב-22 לפברואר 1943 נחתם בסופיה הסכם בין בלב ובין נציגו של אדולף איכמן בב' ס"ס האופטשטורמפירר תיאודור דנקר.

ההסכם קבע ש'תחילה יגורשו 20,000 יהודים לשטחי גרמניה המזרחית'. בעת כתיבתו הודפסו המלים 'מתרקיה וממקדוניה', אבל בעת החתימה מחקו בלב ודנקר את המילים הללו, וכעבור שבוע, ב-2 במרס 1943, אישרה הממשלה את ההסכם כלשונו. מחשש לתגובת הציבור, נוספה הערה: 'אישור ההסכם אינו טעון פרסום בעיתון הרשמי'.

מרב המדינות שכבשה גרמניה, ואף מבעלות-בריתה כגון איטליה, הונגריה ורומניה, גורשו היהודים בלי כול הסכם או חוזה בין הרייך ובין הממשלה המקומית.

ב-4 במרס 1943 נלקחו מבתיהם כ-12,000 יהודים מן השטחים הכבושים בתרקיה, במקדוניה ובסרביה המזרחית. הותר להם לקחת רק חפצים אישיים. כשבוע ימים שהו במחנות ריכוז בשטח ב'. אנשי הצבא והמשטרה הבולגרים שדדו את חפציהם, באמתלה של עריכת חיפוש. רק עם עלייתם לרכבות הופקדו יהודי השטחים הכבושים בידי יחידת הורמקט הגרמני. בסוף מרס החלו ה'משלוחים' מב' לנוע צפונה, תחילה ברכבת עד לעיר הנמל לום (LOM) שעל הדנובה, ואחר-כך באוניות משא בדנובה עד וינה ומשם ברכבות לטרבלינקה. ב-20-21 במרס 1943 גורשו 4,226 יהודי תרקיה והעיר פירוט (Piro), ב-22-29 במרס 1943 גורשו 7,158 יהודי מקדוניה (בעיקר מהעיר סקופיה; Skopje). בסך-הכול גורשו מן השטחים הכבושים 11,384 יהודים. על-פי דיווחי המשמר המלווה מתו 21 יהודים בדרך. בסך-הכול נמסרו למיפקדת מחנה טרבלינקה 11,363 יהודים.

השמועה על גורל יהודי השטחים הכבושים פשטה בקרב הקהילות בב' גופה. בלב רצה להשלים את המספר 20,000 יהודים מגורשים שעליו הוסכם. בשטחים הכבושים כבר לא היו יהודים, והעיר הראשונה בב' גופה שנבחרה לגירוש תושביה היהודים היתה קיוסטנדיל (Kyustendil). כבר ב-5 במרס הורה הנציג המקומי של הנציבות להחרים חפצים, כגון מכלי מים וחפצי בית אחרים. היה ברור שהחפצים הללו נועדו למסע ברכבת. ההחרמה גרמה בהלה בקרב הקהילה, ונוסף על כך הדליף אחד מפקידי העיריה את הוראת הגירוש. בקיוסטנדיל התגלה אחד מגילויי התופעה המופלאה של הצלת יהודי ב': אנשי ציבור מקומיים – בולגרים ומקדונים (לאומנים מן הימין) – אירגנו משלחת, וב-8 במרס יצאה המשלחת

לסופיה. למשלחת הצטרף סגן יושב-ראש הפרלמנט דימיטר פשב. למחרת, ב-9 במרס, קיימה המשלחת שתי פגישות, הראשונה עם הנהלת הקונסיסטוריה היהודית, ובה הצהירה כי תעשה הכול למנוע את מימוש הגזירה, והשנייה עם שר הפנים פטר גאברובסקי. חברי המשלחת המקדונים איימו ב'סנקציות אישיות' (דהיינו, התנקשות בחיי גאברובסקי) אם לא יבטל את הוראת הגירוש. צו הגירוש נועד לשעת חצות באותו לילה, אך באותו ערב הסכים גאברובסקי לדחות את הוצאתו לפועל. פעולתה המהירה והנמרצת של המשלחת הוכתרה בהצלחה, ולפי שעה ניצלו יהודי ב' מסכנת הגירוש.

שבוע ימים, ב-10-17 במרס 1943, עסק דימיטר פשב בשיחות עם חברי פרלמנט כדי לגייס את תמיכתם למנשר מחאה נגד גירוש היהודים. ב-17 במרס הגיש פשב לראש-הממשלה את המנשר בחתימת 43 חברי פרלמנט. בין השאר נאמר בו: 'אין לאפשר מעשה כזה, לא רק מפני שבני-אדם אלה, שלא נשללה מהם אזרחותם, אינם יכולים להיות מגורשים מב', אלא מפני שיהיה זה מעשה מזיק בעל השפעה פוליטית כבדה לארץ כולה'.

הממשלה הגיבה בזעם נגד פשב וחבריו. ב-23 במרס גינה רוב הפרלמנט את דימיטר פשב, שנשאר בודד במערכה, והדיחו מתפקיד סגן יושב-ראש הבית.

לאחר דחיית הגירוש ב-9 במרס 1943, התפטר לבב מתפקידו. באפריל ובמאי 1943 שוב ארבה סכנה ליהודי ב'. הגרמנים המשיכו בלחציהם. ב-5 באפריל 1943 כתב השגריר הגרמני אדולף בקרלה לממונים עליו בברלין, כי לא יעבור זמן רב והיהודים יגורשו גם מתחומיה הישנים של ב'. ואולם, בעקבות סערת הרוחות בפרלמנט ובקרב הציבור גילתה הממשלה סימני הססנות. הוחלט להפעיל תוכנית אחרת: לגרש את 25,000 יהודי סופיה לערי-השדה כשלב ראשון לפני גירושם מב' וההודעה על כך נתפרסמה ב-22 במאי 1943. ביום 24 למאי 1943 (יום של חג לאומי, לזכר הקדושים קיריל ומתודיוס), אירגנו יהודי סופיה הפגנה בחצר בית-הכנסת, ובמקביל התארגנה עוד הפגנה, של בולגרים, ביוזמת קבוצות קומוניסטיות מחתרטיות. המשטרה פיזרה באכזריות את ההפגנות. הפקודה בוצעה, ובתוך 12 ימים גורשו 19,153 יהודי הבירה ל-20 ערי שדה. בכך הגיעו רדיפות היהודים לשיאן, ואולם, בכך גם חלפה סכנת הגירוש למחנות המוות.

בסוף קיץ 1943 חלו שינויים באווירה הפוליטית. ב-28 באוגוסט מת המלך בוריס III בנסיבות מסתוריות לאחר שובו מפגישה עם היטלר. בספטמבר נכנעה איטליה, ובעלות-הברית המשיכו בהתקדמותן. הממשלה החליטה לנקוט קו גמיש יותר. פטר גאברובסקי לא היה עוד שר בממשלה, היו נסיונות מצד ארצות-הברית לרמוז לב' לשנות את מדיניותה, ובכלל זה גם את היחס ליהודים, ובסתיו 1943 הרפו גם הגרמנים את לחצם על הממשלה בעניין היהודים.

משנת 1941 נקראו כול הגברים היהודים בני 20-42, על סמך ה'תקנון לביצוע החוק להגנת הלאום', לשרת ב'פלוגות עבודה' מיוחדות. תחילה עבדו יחד היהודים והבולגרים, ועבודתם

ולבושם היו שווים. ואולם, שירות העבודה הגרמני (Reichsarbeitsdienst) מחה על כך, ולחץ זה גרם שיהודים הוצבו ביחידות מיוחדות ואולצו לעבוד 'עבודות קשות במיוחד' בהרים וביערות. תנאי העבודה היו כתנאי העבודה לנידונים לעבודת פרך. למעשה הפכו פלוגות העבודה למחנות ריכוז לגברים היהודים. בשנת 1943 הועלה גיל הנקראים 'לחובת העמל' ל-46, ויום העבודה הוארך עד ל-12 שעות. כ-12,000 יהודים נאלצו לעבוד עבודות קשות מנשוא שלא היו רגילים בהן – פריצת דרכים בהרים, סלילת כבישים, כריתת עצים וכיוצא באלה.

יישומו של החוק להגנת הלאום היה כרוך בהגבלות ובהשפלות כאותן שהיו בארצות אחרות באירופה הכבושה: כול יהודי מבן 10 ומעלה חוייב לשאת סמל צהוב דמוי כפתור מגן-דוד על דש בגדו (ראה *אות קלון); על כול בית מגורים או בית-עסק של יהודים נתלה שלט 'בית יהודי'; יהודים סולקו כליל ממוסדות החינוך וההשכלה הגבוהה. בערי-השדה היה מצבם בכי רע. מגורשי סופיה הורשו לגור אך ורק בבתי יהודים ולא הורשו לעבוד; צפיפות המגורים הגיעה לפעמים לשמונה עד עשר נפשות לחדר; ליהודים הותר לקנות מצרכים בשווקים הכלליים, שעה אחת ביום בלבד; בערים אחרות הוטל עוצר על היהודים, למעט שעה או שעתיים ביום; נאסר עליהם לעבור ברחובות ראשיים, לבקר בבתי עסק מסויימים ובמקומות הבידור – בתי קולנוע, בתי קפה; הוחרמו מקלטי הרדיו שלהם וכן כלי הרכב, ובכללם אופניים וחפצי ערך – תכשיטים ושטיחים.

האוכלוסייה הבולגרית נחלקה לשניים: היו שניסו להתעשר ממצוקת היהודים, אך אחרים ניסו לעזור בהספקת מזון, ביצירת קשר בין הקהילות ובמתן תעסוקה בלתי-חוקית. קשה לאמוד את היחס הסטטיסטי בין שני חלקי האוכלוסייה, אך הרושם שנוצר בקרב היהודים היה, שרוב הבולגרים נשארו נאמנים לעקרונות ההומניות, לא נדבקו באנטישמיות ואהדו את היהודים בשעתם הקשה.

פעולות הצלה ומעשה התנגדות.

לפני התחברות ב' לגרמני באפריל 1941, נעשו נסיונות אחדים להצלת יהודים חסרי ניתנות בולגרית וכן קבוצות ילדים ונוער ציוני. ספינות מעפילים יצאו לארץ-ישראל: ב-4 בדצמבר 1940 הפליגה מנמל ורנה (Varna) הספינה הראשונה, 'סאלבדור', ואחרי עשרה ימים טבעה הספינה הרעועה ליד חופי תורכיה. על האוניה היו 335 פליטים, 213 נספו באסון ו-122 ניצלו והגיעו לארץ; בסוף פברואר 1941 הפליגו באוניה הרומנית 'דוריאן' עוד 170 יהודים מב' שהצטרפו לפליטים מרומניה שעל סיפונה; כעבור חודש יצאה קבוצה של 65 ילדים לארץ-ישראל. מאפריל 1941 ועד סוף 1943 נסגרו גבולות ב' ליהודים.

בסוף 1943 יזמו חיים ויצמן בלונדון והרב סטיון ויז בווינגטון תוכניות להציל את יהודי ב' על-ידי העברתם דרך תורכיה לארץ-ישראל. מגעים חשאיים התנהלו באמצעות שגרירות שווייץ בסופיה ובאמצעות אירה הירשמן, נציג ה'ועד לעניני פליטים' בקושטא (איסטנבול). עצם העניין שגילו בעלות-הברית בגורל יהודי ב' השפיע על הממשלה למתן את גישתה כלפי היהודים. לבסוף, באוגוסט 1944, כשבועיים לפני כניסת הצבא הסובייטי לב', ביטלה הממשלה את התחיקה האנטי-יהודית. ב-9 בספטמבר 1944, עם כניסת הצבא הסובייטי, הכריזה הממשלה החדשה, האנטי-פשיסטית, מלחמה על גרמניה הנאצית.

כמה עשרות צעירים יהודים השתלבו בפלוגות הפרטיזנים, וחלקם נפלו בקרבות נגד הז'נדרמריה הבולגרית. בין הנופלים התפרסמו אמיל שקרג'ייסקי, ויולטה יעקב, מתי רובנוב, מחנם פאפו, יוסף טלבי ואחרים.

המצב המיוחד בב' עדיין לא נחקר במלואו, ולא נפתרה השאלה מי הציל את היהודים שם. גם יהודי דנמרק ניצלו, אך זאת הודות להירתמותם של הדנים להציל את היהודים ולהעבירם לשוודיה. יהודי ב' שרדו בארצם הם, במדינה שהיתה במחנה הפרו-גרמני. התשובות שניתנו עד כה מושפעות מן האידיאולוגיה של המשיב, ובדרך-כלל מבלי להסתמך על מקורות בדוקים ומשכנעים.

הגירסה הקומוניסטית הרשמית מבקשת לזקוף את הצלת יהודים לזכות הקומוניסטים. ואומנם, אין ספק שתנועת ההתנגדות הקומוניסטית הוכיחה את אהדתה לגורל יהודי ב', לא פעם שידרה תחנת השידור שלה ממוסקווה קריאות נגד רדיפת היהודים, ובנסיון ארגון ההפגנה בסופיה ב-24 במאי 1943 השתתף הארגון הקומוניסטי בעיר, אך הדבר לא הצליח למנוע את גירוש היהודים מהבירה. אין אפוא יסוד לטענת הקומוניסטים, והשפעת מאמצי התעמולה שלהם על המשטר בב' בימי המלחמה היתה אפסית, כדברי ניסן אורן (ראה ביבליוגרפיה).

בנימין ארדיטי, מראשי יהדות ב', טען בספרו (ראה ביבליוגרפיה) שיהודי ב' ניצלו הודות להחלטת המלך בוריס במרס ובמאי 1943 למנוע את גירושם. גם גירסה זו לוקה בחסר. אין מסמך מקורי המעיד על כך. מצד שני ספק אם שר הפנים גאברובסקי היה מעז לדחות את גזירת הגירוש ב-9 במרס 1943 בלי הסמכות העליונה של המלך, והרי בוריס III הצליח לעמוד מול לחץ הגרמנים בעניין חשוב ביותר, והוא דרישתם לשגר צבא בולגרי למלחמה נגד הצבא הסובייטי. האגדה שנתקמה סביב מותו המסתורי של בוריס, ושלפיה הורעל מכיוון שסירב להיענות לדרישת היטלר להסגיר לגרמנים את יהודי ממלכתו, אין לה הוכחות. עד כה לא איפשרה ממשלת ב' לחוקרים מן המערב גישה לארכיוני ארמון המלוכה מאותה עת.

מעשיו של המלך והחלטותיו בעניין זה עודם לוטים בערפל, ולא הובהרו במידה המאפשרת לטעון שבוריס III הוא מצילם של יהודי ב'.

שאלת הצלת יהודי ב' נחלקת לשניים:

1. מי נתן את ההוראה לדחות את הגירוש במרס 1943, להשהות את הגירוש במאי ולא להוציא לפועל את הגירוש בסתיו 1943?
2. מה היו המניעים לכך?
עד יום מותו ב- 28 באוגוסט 1943 היה המלך בוריס הסמכות העליונה. כפיפות ראש-הממשלה ושריה להחלטות המלך היתה בלי עוררין. לא ידוע מקרה כלשהו של אי-ציות למלך או פעולה בניגוד לדעתו. אומנם, נציגי הרייך בסופיה קיימו קשר ישיר עם הממשלה, אך פילוב או גאברובסקי לא היו מעיזים להחליט החלטה בעניין כה חשוב בלי הסכמת המלך. לפיכך נראה כי המלך בוריס הוא שנתן את ההוראה. ואולם, יש לזכור כי ההחלטה בדבר מיתון היחס ליהודים באה בספטמבר 1943 – אחרי מות בוריס. בנו סימיון II היה ילד קטן, ופילוב כבר היה אפוטרופוס של המלך, עד שיגיע לבגרותו.
מותר להניח שהחלטתו של המלך בוריס נבעה מסיבות אלו:
1. לאחר נצחון הסובייטים בסטלינגרד (פברואר 1943) והתקדמות הצבא הסובייטי, ולאחר נצחונות בעלות-הברית בצפון אפריקה, ברור היה שקטנו סיכויי גרמניה לנצח;
2. בוריס הבין שבעלות-הברית מעוניינות בגורל יהודי ב' ושכדאי להחזיק בהם כתעודת ביטוח, שלאחר המפלה תוצג לגוביינה, כדי לכפר על הכרזת המלחמה על ארצות-הברית ובריטניה בשנת 1941;
3. מכיוון שהגרמנים עדיין היו בב' וכדי שלא לקוממם נגדו, מצא המלך פשרה: להסגיר את היהודים מהשטחים הכבושים לידי הגרמנים, לגרש את יהודי סופיה לערי-השדה, להחרף את הגזירות על היהודים אך לא לגרשם מן הארץ;
4. לאחר שהוחמצה התנופה לגירוש, הסתייע תהליך ההשהיה לאחר מאי 1943 בעוד גורמים, כגון לחץ של ה'סינוד הקדוש' של הכנסייה ומעורבותם האישית של ההגמונים קיריל וסטפאן; פניות המנהיגים הפוליטיים מכול צבעי הקשת, מהקומוניסטים ועד הבורגנות הלאומנית, וכן של ארגוני הציבור והנהגת המיעוט המקדוני; פעולת ההסברה המתמדת והנרחבת של הקונסיסטוריה היהודית ושל מנהיגים יהודים וציונים בארצות-הברית, שהצליחו לגייס גורמים בעלי השפעה בממשל האמריקני; האופי הסובלני וההומני של רוב העם הבולגרי.
צירוף נדיר של נסיבות בין-לאומיות ולחצים פנימיים השפיע אפוא על המלך לנהוג כפי שנהג. קשה לאמוד את משקלו של כול אחד מהגורמים בנפרד, אך שילובם איפשר את הנס של הצלת 50,000 היהודים.
בשנים 1948-1949 עלו לישראל כ- 45,000 יהודים, דהיינו, כ- 90% מכלל יהודי ב', ונתרו בה אלפים מעטים בלבד. העלייה הכמעט כללית, שסיימה למעשה את תולדות היהודים בב', נבעה מטיפוח ממושך של זהות לאומית, מאי-רצון לחיות במשטר קומוניסטי ומזכרון ימי השואה.